

ATASÖZLERİNDEKİ SES UYUMLARI ÜZERİNE

Öğr. Gör. Fatma SİNECEN*

Öz: Atasözleri, onu oluşturan toplumların hayata bakışı, hayatı algılayışı ve onu tanzim etme noktalarından önemli dil öğeleridir. Binlerce yıllık tecrübelerin ürünü olan bu söz yapıları, oldukça yoğunlaştırılmış bilgi birikimlerinin yansımalarıdır. Şüphesiz farklı kültür ve toplumlarda da benzer atasözleri bulunmaktadır. Bir yönüyle bu dil birimleri daha çok onu ortaya koyan toplumların maddi manevi kültürel öğelerinin etkisiyle şekillenmişlerdir. Atasözlerinin yoğun anlamları barındırmaları onların belki de en öncelikli işlevleridir; ancak atasözlerinin bir de biçimlerine bağlı olarak dış yapıları söz konusudur. Biçim dendiğinde ise hemen ön plana çıkan husus ses uyumlarıdır. Şüphesiz sözün anlamının daha etkili ve çarpıcı olması noktasında sözün söylenme ve dizilişinin de önemi olduğu bir gerçektir. Özellikle manzum metinlerin mensur olanlara nazaran muhatabı üzerinde çokça etkileyici yönü olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla atasözlerinin bu yönünün tespiti önem arz etmektedir. Bu çalışmada atasözlerindeki ses uyumlarına bağlı olarak, bilinen klasik kafiyeleme şekillerinin yanı sıra diğer ses uyumları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: atasözü, ses uyumu, kafiyeye, şekil, manzum söz

ON PHONETIC HARMONIES IN PROVERBS

Abstract: Proverbs are important language elements in terms of the point of view, the perception of the life and arranging them of the societies that make up it. These word structures, which are the product of thousands of years of experience, are the reflections of highly concentrated knowledge. Undoubtedly, there are similar proverbs in different cultures and societies. In one aspect, these language units are mostly shaped by the influence of the material and spiritual cultural elements of the societies that put it forward. Having intense meanings of proverbs is perhaps their most primary function; however, proverbs also have external structures depending on their form. When it comes to form, the thing that comes to the fore is sound harmony. Undoubtedly, it is a fact that the utterance and arrangement of the word is also important at the point of making the meaning of the word more effective and striking. It is known that especially verse texts have a very impressive aspect on the addressee compared to prose texts. Therefore, it is important to determine this aspect of proverbs. In this study, depending on the harmonies in the proverbs, besides the known classical rhyming forms, other phonetic harmonies will be emphasized.

Key Words: proverb, phonetic harmony, rhyme, shape, verse Word

Giriş

Atasözleri binlerce yıllık tecrübelerden süzülüp gelen söz usareleridir.

ORCID ID : 0000-0001-9676-2621

DOI : 10.31126/akrajournal.1123039

Geliş tarihi : 29 Mayıs 2022 / Kabul tarihi: 12 Haziran 2022

*Aydın Menderes Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanlığı.

Hayatın hemen her alanına yönelik onlarca özlü sözlerden oluşan atasözleri, sayfalar dolusu yazılacak/anlatılacak konuları birkaç kelimeye sığdıran yapılarıdır. Atasözleri, uzun deneme ve söylemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici söz, darbimesel (Türkçe Sözlük), olarak tarif edilmiştir. Ülkemizde bu alanda önemli çalışmalar yapmış olan Ömer Asım Aksoy ise atasözlerini; “Atasözleri günlük dilde yaygın olarak kullanılmakla birlikte edebiyatımızın farklı alanlarında da yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır.” şeklinde değerlendirmektedir. Klasik şiirdeki yansımaları yönüyle ilgili olarak Ağâh Sırrı Levend şunları söylemektedir: “Atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştırılan ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsöz.” “Divan Edebiyatımız, atasözleri, kelimayı kibar denilen seçilmiş sözler, deyimler hikemiyyat adı altında toplanabilecek nitelikte eserler ve öğütler bakımından çok zengin bir hazine ve kaynaktır.” (1961: 137). Her toplum, her milletin kültüründe atasözleri bulunmakla birlikte aynı zamanda atasözleri belli yönleri itibarıyla onu ortaya çıkaran milletlerin karakterlerini de yansıtır. Zira atasözleri nihayetinde onu ortaya koyan milletlerin maddi, manevi ve kültürel öğelerinden beslenerek oluşturulmuştur.

“Atasözlerinin hemen hemen her milletin kendi kültürü içinde yer alması, milletlere özgü atasözlerinin bulunması da onun ayrı bir özelliğini gösterir. İnsanoğlunun tecrübelerinden, bilgeliğinden ve benzetme gücünden kaynaklanan atasözleri dünyanın her dilinde vardır. Çoğunlukla bir cümle biçiminde oluşarak bir yargı anlatan, kimi zaman ölçü ve kafiye ile söyleyiş açısından daha etkili olmaya yönelik bu sözler çeşitli dillerde benzer özellikler göstermektedir.” (Kurt, 1991: 4).

Atasözlerinin; asıl önemli tarafı, bu söz kalıpları içerisinde ifade ettiği anlam değerleridir. Nihayetinde uzun yılların birikimi olan tecrübeleri sonraki nesillere aktaran atasözleri, onların hayatlarını tanzim etmelerinin önünü açmaktadır. Bu sözler sonraki kuşaklara bir nevi nasihatname gibidir; zira bu sözlerden alınacak onlarca ders söz konusudur. Atasözleri anlatımı etkili kılmak için bazen mecaz, kinaye, telmih, tevriye, hüsn-i talil, istiare, istifham, tezat gibi söz sanatlarından da yararlanmışlardır. İşte bu sözlerin içeriği kadar önemli ve işlevsel olan bir de şekil yönleri vardır. Zaten içeriğin etkisini ve vurgusunu artıran tarafı da onun şekil ve ahenk yönüdür. “Bu açıdan bakıldığında şiirle müzik arasındaki en belirgin benzerlik, her ikisinin de çağrışıma dayanmasıdır; birinde bir söz bir imgeyi çağırıştırır; ötekinde bir ses, başka bir sesi... Uyak, ölçü, söz sanatları, aliterasyon ve şiir gereçleri gibi çağrışımlar bu yapının olanaklarını arama ve bulma sürecinde ortaya çıkmıştır. Bunların tümü denenmiş, şiiri dinleyenlerin ya da okuyanların güzel duyusal zevk aldıkları anlaşılmıştır.” (Bek, 2004: 31).

Bilindiği gibi sözü şiir/nazım olarak söylemek her zaman için muhatabı üzerinde çok daha fazla etkili olmuştur. Atasözlerinin bazılarında nazım şekline yakın söyleyişler bulunmaktadır. Nazımın ise en önemli tarafını, kültürümüzde “söz çatmak” olarak da bilinen kafiyeli söyleyişler oluşturmaktadır. Söylenen sözü daha etkili ve kalıcı kılmak açılarından atasözlerinde kafiyeli kullanımların oldukça fazla olduğu gözlemlenmektedir. Söyleyene ve muhatabına daha munis ve sevimli gelen bu usul hem sözün etkisini artırmakta hem de ezberlenip unutulmaması açılarından önem arz etmektedir. “Atasözleri kalıplaşmış sözler olmakla birlikte, ilk oluşumları genellikle manzum şekilde olmuştur. Atasözlerinin kalıplaşmasına en büyük katkıyı manzum mahiyette olmaları sağlamış, böylece akılda kalması kolaylaşmış.” (Gönen, 2006: 250). Şüphesiz atasözlerinde ahengi sağlayan sadece kelimelerin kafiyeli olması değildir; aynı zamanda yinelemeler, zıtlıklar, şekil-anlam uyumları, ikilemeli yapılar gibi pek çok unsurun da katkısı söz konusudur. “Deyimlerde, atasözlerinde, bilmeceelerde, tekerlemelerde, her dilde görülen uyaklar, ölçüler, ses yinelemeleri de şiir dilinde karşımıza çıkan etkileyici öğelerin, anlatım gücünü artırıcı bir nitelik taşıdığını göstermektedir.” (Aksan, 1999: 185). Ses benzerlikleri aslında Batı’da paralelizm adı altında da incelenir. Paralelizm, (İng. parallelism) cümlelerin, paragrafların dilbilgisel öğelerin değer, ses ve anlamca aynılık veya benzerlik göstermesidir. Bu tabir felsefede de kullanılmakla birlikte edebî metinlerde koşutluk, benzemek, uyum içinde bulunma durumudur (Karamanoğlu’dan aktaran Sarıca 2016: 12).

Türkçenin ses ahenginin köklü bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Özellikle ünlü ve ünsüz uyumlarının ortaya çıkardığı ahenk, Türkçenin ifade gücüne ayrı bir renk ve çeşni katmaktadır. Türkçedeki yakın seslerden yararlanılarak ortaya konan anlatım üslubu, kendisini daha çok manzumelerdeki kafiye ve redif yapıları ile gerçekleştirmiştir. “Kafiye aslında Türkçenin bir sesidir. Şiire büyük renk veren bu ses dünya edebiyatında, bir bakıma, önce Türkçede kullanılmış bir ahenk unsurudur. Şiirlerinde kafiye bulunan en eski iki edebiyattan Fariside kafiye, şiirin temel sesi değildir. En eski Türk edebiyatında ise şiir kafiyelerle başlar ve çok kere kafiyelerden doğar.” (Banarlı, 1984: 245). Recaizade Mahmut Ekrem de Talim-i Edebiyat’ta üsluptaki bu akıcılık ve ahenk ile ilgili şunları dile getirmektedir: “Âheng-i selaset dediğimiz bir letâfet-i mahsusadır ki, ibare içinde kelimâtın sadaları sem’a (kulağa) hoş gelecek surette insicâm ve intisâkinden husule gelir.” (Recaizade’den aktaran Macit, 1996: 16).

Atasözlerinin bazılarını manzum olarak kabul etmek gerekmektedir. “Ölçülü ve uyaklı anlatımın ilgi gördüğünün en iyi tanığı, dünyanın bütün toplumlarında çok yaygın, çok eski ve kimi zaman yalnızca sözlü yazın ürünü

olarak günümüze kadar gelen destanların ve öteki yazın ürünlerinin varlığıdır.” (Aksan, 1999: 184). Bu durumda en azından beyit olarak bir birimin varlığı söz konusudur; zira kafiyeden bahsedebilmek için en az bir beytin varlığı söz konusu olmalıdır. Ancak bir beyit olarak kabul edilemeyen yapılar için iç kafiye veya seciden bahsetmek mümkündür. Atasözleri içinde beyit olarak değerlendirilemeyecek, sadece içerisinde kafiyeli sözlerin olduğu örnekler de oldukça fazladır. “Atasözleri genel olarak kesin bir hüküm ifade eder, bir karar bildirirler. Bu durum, genellikle manzum yapıdaki atasözleri için de geçerlidir. Fakat manzum yapıdaki atasözlerinin bazıları bitmemiş birer cümle özelliği taşımaktadır. Bu çeşit atasözlerinde şiir dilindeki eksiltili anlatım yahut kat' sanatı bulunmaktadır. Böyle atasözlerinde kesin hüküm veya kararın tasdiki muhataba bırakılması, mananın muhatabın kafasında tamamlanması söz konusudur.” (Karademir, 2004: 155). Yine atasözleri düşünceyi oldukça yoğun bir şekilde aktarmaya çalışırken mümkün mertebeye söz tasarrufuna gitmektedir. Bu durumda ortak yüklem, ortak nesne ve ortak tümleş şeklinde kullanımlar söz konusudur. **Ortak yüklem** barındıran bu atasözleri görünürde eksiltili gibi olsa da nihayetinde kasıt tamamına yönelik olduğu için bunları da beyit gibi değerlendirmek doğru olacaktır.

Abdal düğünden, çocuk oyundan **usanmaz**.
Ağalık (beylik) vermekle, yiğitlik vurmakla **olur**.
Ağızdan burun **yakın**, kardeşten karın.
Ağa borç **eder**, uşak harç.
Acı acıyı **keser** (bastırır), su sancıyı, (Acı acıya, su sancıya).
Deli deliden **hoşlanır**, imam ölüden.
Ata da soy **gerek**, ite de.
Duvarı nem, insanı gam **yıkar**.
Arayan Mevlasını da **bulur**, belasını da.

Bazen **yüklem** kullanılmadığı, okuyucuya/muhataba bırakıldığı örnekler de söz konusudur:

Ana ile kız, helva ile koz.
Armutun önü, kirazın sonu.
Bey aşısı borç, düğün aşısı ödünç
Atın ürkeği, yiğidin korkağı
Avrat (kadın) malı, kapı mandalı.
El el ile, değirmen yel ile.

Ortak Tümleş-Ortak Özne

Ana kızına taht kurmuş, baht kuramamış (kurmamış)
Al **malın** iyisini, çekme kaygısını.

Köylünün kahve cezvesi karaca amma sürece.
Kurt köyünü (tüyünü) değiştirir, huyunu değiştirmez.

Ortak Nesne

Dostunu överken **yerecek yer** bırak. (Cinas)

Dut yaprağı açtı, soyun; döktü giyin.

Tarlayı koçan zapt etmez, saban zapt eder.

Atasözleri ile manzum söyleyiş arasında kuvvetli bağlar olduğu bilinmektedir. Bizim kültür ve edebî geleneğimizde de şiirsel söyleyiş her zaman için nesirden önde gelmiştir. Nesrin askerler olarak kabul edildiği benzetmede şiir her zaman için komutan kabul edilmiştir. Şiirin muhatabı üzerindeki çarpıcı etkisi, şüphesiz atasözleri gibi yoğun birikimlerin barındığı söz kalıpları için de uygun zeminler hazırlamıştır.

“Atasözlerini biçim açısından inceleyenler ilk olarak nazım unsurları üzerinde durmuşlar, hatta atasözlerinin ilk şekillerinin nazım olduğu fikrini savunmuşlardır. Sözlü edebiyatın yapısı ve sosyal hayatın gereği bu fikirde doğruluk payı muhakkak vardır. Çünkü sözlü edebiyatın kalıcılığını sağlayan özellik, ahenk unsurlarıdır. Bugün yazının geliştiği, eğitimin sözlü ve geleneksel değil, yazılı, görsel ve örgütlü olarak yapıldığı toplum yapımızda dahi atasözlerindeki nazım unsurları varlığını sürdürmektedir. Ölçü, kafiye, nazım birimi, aliterasyon ve seci gibi nazma mahsus özellikler atasözlerinde bütün canlılığıyla yaşamaktadır.” (Duymaz, 1999: 341).

Dünyadaki bütün toplumlarda sözün ahenkli olması ciddi anlamda itibar görmüştür. Bu bağlamda hemen her dilde üstün nitelikli eserler ortaya konulmuştur. Böyle bir talebin söz konusu arzları doğurması da tabiidir. “Ölçülü ve uyaklı anlatımın ilgi gördüğünün en iyi tanığı, dünyanın bütün toplumlarında çok yaygın, çok eski ve kimi zaman yalnızca sözlü yazın ürünü olarak günümüze kadar gelen destanların ve öteki yazın ürünlerinin varlığıdır.” (Aksan, 1999: 184).

Atasözleri, çoğunlukla bilinen klasik beyit yapısını oluşturmakla birlikte zaman zaman bu yapının dışında da ortaya çıkmaktadır. Ancak bunların bir kısmının eksilteli olması yine de bir beyit bütünlüğü oluşturmaktadır. Sonuçta kafiyeden bahsetmek için bir beyit düzenine ihtiyaç duyulmaktadır. Bazı atasözlerinin ölçü noktasında eksiklik olması durumunda da bu atasözlerini beyit olarak değerlendirmek mümkündür. Netice itibarıyla beyit formu olarak kabul edilemeyecek yapılarda da söz konusu kafiye uyumlarının olduğu bir gerçektir. Manzum metinlerdeki klasik kafiye çeşitleri için alınan örnek atasözlerinden bazıları şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır:

1. Yarım Kafiye olanlar

Atın varken **yol** tanı, ağın varken **el** tanı.

At kaçmaz, **et** kaçar.

Avcı ne kadar **al** (hile) bilse, ayı o kadar **yol** bilir.

Kırlangıç bir zararsız **kuş**; git Yemen iline **danış**.

Âşık âlemi **kör**, dört yanını **duvar** sanır

Dokuz (iki) **ölç**, bir **biç**.

Akşam ise **yat**, sabah ise **git**.

2. Tam kafiye olanlar

Ağacı **kurt**, insanı **dert** yer.

Korkak **bezirgân** (tüccar) ne kâr eder ne **ziyan** (zarar).

Gölgeyi **hoş** gören tekneyi **boş** görür.

Çiftçiye yağmur, yolcuya **kurak**; cümlenin muradını verecek **Hak**.

Sel ile gelen **yel** ile gider.

Aşk olmayınca **meşk** olmaz.

3. Zengin kafiye olanlar

Buldun bir **koyun**, ye de **doyun**.

Ek tohumun hasını, çekme yiyecek yasını.

Dervişin **fikri** ne ise **zikri** de odur.

Eski düşman **dost** olmaz, it derisinden **post** olmaz.

Elmayı **çayıra**, armudu **bayıra**.

Kadın **malı**, kapı **mandalı**.

Darı unundan **baklava**, incir ağacından **oklava** olmaz.

İlk avrat **çarık**, sonraki **sarık**.

4. Tunç kafiye olanlar

Aba vakti **yaba**, yaba vakti **aba**.

Alacak kız **ay** görünür, evleri **saray**.

Ağrılarda **göz** ağrısı, her kişinin **öz** ağrısı.

Arı **söğüdü**, akıllı **öğüdü** sever.

Kork aprilin **beşinden**, öküzü ayırır **eşinden**.

Kötülük **her** kişinin karı, iyilik **er** kişinin karı.

Aşı pişiren **yağ** olur, gelinin yüzü **ağ** olur.

Danışan dağı **aşmış**, danışmayan(-in) yolu **şaşmış**.

Akın (beyazın) **adı** (var), karanın (esmerin) **tadı** (var).

İt **ürür**, kervan **yürür**.

5. Cinaslı olanlar

5.1. Tam Cinas Olanlar

Bir evde **düzen** varsa **düzen** olmaz o evde.

Balcının var **bal tası**, oduncunun var **baltası**.

Dünya dört (kırk) kulplu bir **kazan**, bir kulpundan tut da **kazan**.

5.2. Yarım Cinas olanlar

At, **adımına** göre değil, **adamına** göre yürür.

Bal ile **kaymak** isteyen akçesine **kıymak** gerek.

Etle (kemikle) **deri**, yemekle **diri**.

Her gün gezen **kırda**, bir gün uğrar **kurda**.

Sevda (sevgi) geçer **yalan** olur, sonra sokar **yılan** olur.

Adam (insan) **yanıla yanıla**, pehlivan **yenile yenile**.

Çobana verme **kızı**, ya koyun güttürür ya **kuzu**.

Soğuk; kırk kat **keçe**, ben ondan **geçe**; bir kat deri, ben ondan geri demiş (ikili).

Açtırma **kutuyu**, söyletme **kötüyü**.

Dilin **cirmi** küçük, **cürmü** büyük.

Klasik kafiye sisteminin dışında değerlendirilebilecek birtakım ses uyumları da atasözlerinde oldukça fazla karşımıza çıkmaktadır. Bunlar asonans denilen sesli harflerin dizilişleri, telaffuzunda yakın tınılar çıkaran ünsüz harflerin sıralanışı, hece sayıları ve hecelerdeki ünlü ses değerlerinin aynı olması, hece veya kelime yinelemeleri, tamamının kafiyeli olması, başta ve sonda olması, birden fazla uyumlu kelimelerin kullanımları gibi özellikler arz etmektedir. Bunlarla ilgili bazı kullanım ve tasnifler ise şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

5.3. Yakın Seslerle Oluşturulanlar

Bilinen klasik kafiyelerin dışında yakın sesler ve çağrışımlardan yararlanılarak sağlanan ses benzerlikleri söz konusudur. Özellikle yakın sesler olan ç-ş, t-p, v-ğ, v-y, p-k, l-r, s-z gibi sesler ünlü harflerin de bütüncüllüğü içinde kulağa aynı veya yakın tınılar çağrıştırmaktadır. Türkü, mâni gibi diğer nazım şekillerinde de rastlanan bu ses benzerlikleri atasözlerinde de yaygın olarak ahengi sağlamak noktasında kullanılmıştır. Bu türden ses uyumlarında benzeşen sesler sadece kelime sonlarında olmayıp kelime başı ve kelime ortalarında da görülmektedir. Sessiz harflerin yanı sıra hecelerdeki ünlülerin de aynı olması bir ahenk unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum bir yönüyle asonans tarifinin içine de girmektedir. “Aliterasyon dize, dörtlük ya da tüm şiirde ünsüzlerin tekrarıydı. Asonans ise dize, dörtlük ya da şiirdeki ünlülerin tekrarıdır.” (Aydoğan, 2001: 24).

Ağlarsa **anam** ağlar, başkası (kalanı) **yalan** ağlar (Ses benzerliği)

At **arıklıkta**, yiğit **gariplikte**. (Ses benzerliği-eklerle)

Av **avlayanın**, kemer **bağlayanın** (Eklerle oluşturulmuş)

Berber **berbere benzer** ama, başın Allah'a emanet. (Ses benzerliği)

Bağa bak **üzüm** olsun, yemeye **yüzün** olsun. (Ses Benzerliği)

Bağın **taşlısı**, karının **saçlısı**. (Ses benzerliği)

Çok mal **haramsız**, çok laf **yalansız** olmaz. (Kulağa kafiye-eklerle)

Çömçe tutan **elim** olsun, ocaklıkta **yerim** olsun. (Kulağa kafiye)

Görmemiş **görmüş**, gülmeden (güle güle) **ölmüş**. (ses çağrışım-eklerle kafiye)

Derdin yoksa **söylen**, borcun yoksa **evlen**. (Kulağa)

Dadandırma kara **gelin**, dadanırsa yine **gelir**. (Kulağa kafiye-ses çağrışımı)

Dağları **ıssız** sanma, körleri **gözsüz** sanma. (Kulağa)

El el üstünde olur, **ev ev** üstünde olmaz. (Kulağa)

İyi evlat babayı **vezir**, kötü evlat **rezil** eder. (Ses çağrışımı)

Miskçiyle konuş, miskine bulaş; **pisçiyle** konuş, pisine bulaş. (Ses benzerliği)

Pekmezi **küpten**, kadını **kökten** al. (Ses benzerliği)

Yağlı **dilimin** yoksa, yağlı **dilin** de mi yok! (Ses benzerliği)

Gelin **atta** buyruk **Hak'ta**. (Ses çağrışımı)

3. Kelimelerin Önceki Seslerindeki Benzerlikle Oluşturulanlar

Özellikle ünlü harflerle de desteklenen bu türden uyumlar, bir nevi yineleme olarak görülebilecek hususlardır. Üslup değerlendirmelerinde akıcılık olarak adlandırılan bu durum, ağız ve dudak yapısının aynı formda olmasıyla zorlanmadan art arda ses çıkarma kolaylığını barındırmaktadır. Dolayısıyla bu şekildeki söyleyiş yoğun bir benzeşme ile etkileme gücüne sahip olmaktadır.

Ağustosta gölge **kovan**, zemheride karnın **ovar**. (Ses benzerliği)

Akılsız **kasabın** gerisine kaçar **masadı**. (Ses benzerliği)

Alacağım olsun da **alakargada** olsun. (Ses benzerliği)

Akrabanın akrabaya **akrep** etmez ettiğini. (Ses benzerliği)

Ak akçe kara gün içindir. (Ses benzerliği)

Altı olur, **yedi** olur, hep Allah'ın **dediği** olur. (İsim-fiil)

Atlıya saat olmaz. (Ses benzerliği-Seci)

Akara kokara bakma, çuvala girene bak.

Başına gelen başmakçdır. (Ses benzerliği)

Ay ayakta, çoban yatakta, ay **yatakta** çoban ayakta. (Ses benzerliği)

Doğmadık çocuğa **don** (kaftan) biçilmez. (Ses çağrışımı)

Doğruluk dost kapısı. (Ses çağrışımı)

Donsuzun gönlünden **dokuz** top bez geçer. (Ses çağrışımı)

Acındırırsan arsız olur; **acıktırırsan hırsız** olur. (Ses benzerliği)

Yoktan yonga çıkmaz. (Ses benzerliği)

Yola yoğurt dökmüş var mı? (Ses benzerliği)

Yenle yanana ne dayanır! (Yarım cinas)

Hekimden sorma, **çekenden** sor. (Ses çağrışımı)

Ev dememişler, **evran** demişler. (Ses çağrışımı)
İnsan **doğduğu** yerde değil, **doyduğu** yerde. (Ses)
Geceler gebedir. (Ses çağrışımı)

4. Eklerle Sağlanan Uyumlar

Halk edebiyatı nazım şekillerinde de sık sık karşımıza çıkan bu benzeşme eklerle sağlanmaya çalışılan uyumlardandır. Pek makbul sayılmamakla birlikte yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar eklerle yapılan uyumlar gerçek kafiyelemelerden sayılmasa da yine de kulağa bir uyum hissi vermektedir. Atasözlerinde de bu türden kullanımlar sık sık karşımıza çıkmaktadır.

Ağaca dayanma **kurur** (çürür), adama (insana) dayanma **ölür**. (Ses benzerliği)

Acıkan **doymam** (sanır), susayan **kanmam** sanır.

Adama dayanma **ölür**, ağaca dayanma **kurur** (Eklerle)

Akçanın iyisi kesede **duran**, bahçanın iyisi eve yakın **olan**. (Eklerle oluşturulan)

Avrat var ev **yapar**, avrat var ev **yıkar**. (Eklerle)

Bakan yemez, **kapan** yer. (Eklerle)

Asıl **azmaz**, bal **kokmaz**.

Bir **görüş**, bir kör **biliş**. (Ses benzerliği)

Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar. (Kulağa kafiye-eklerle)

Bir sıçrarsın çekirge, iki **sıçrarsın** çekirge, üçüncüde ele **geçersin** çekirge. (Ses benzerliği)

Deli kız düğün **etmiş**, kendi baş sedire **geçmiş**. (Kulağa)

Misafir umduğunu değil bulduğunu yer. (Eklerle oluşturulan)

5. İkili-Çoklu Kafiyeler

Bir söz bütünlüğü içerisinde birden fazla kelime arasında uyumun sağlanmış olması ifadeyi çok daha çeşnili ve etkili kılmaktadır. Şüphesiz hem anlam bütünlüğünü sağlama ve hem de çokça kelime arasındaki ses uyumunu temin etme zor olsa da muhatabı üzerindeki etkisi düşünüldüğünde çok cazibeli bir anlatım bütünlüğü oluşturmaktadır. Atasözlerinde pek çok örneği bulunmakla birlikte bazıları aşağıdaki gibidir:

Erken **kalktım işime**, şeker **kattım aşıma**. (İkili)

Alma alı, satma **kırı**, ille doru, ille **doru**; yağızın da binde **biri**. (Çoklu kafiye)

Ana **yılan**, sözü **yalan**, karı **çiçek**, sözü **gerçek**. (İkili kafiye)

Allah verirse el getirir, **sel** getirir, **yel** getirir. (Çoklu)

Ana kızına **taht kurar**, kız **bahtı** kocadan **arar**. (İkili kafiye)

- Arı** gibi **eri** olanın dağ kadar **yeri** olur. (Çoklu)
Atta karın, yiğitte burun. (Tamamı kafiyeli)
Az kaz, uz kaz, boyunca **kaz.** (Çoklu)
Avradı **eri** saklar, **peyniri deri.** (Çoklu)
At kudümü **yurt** kudümü, **avrat** kudümü. (Çoklu-Seci)
Buldu bulamadım, bildim bulamadım. (İkili kafiye)
Ceviz gölgesi **yavuz** gölgesi, **söğüt** gölgesi **yiğit** gölgesi. (İkili yapılar-Seci)
Baş yarılır börtük içinde, kol **kırılır kürk** (yen) içinde. (İkili kafiye)
Baz bazla, **kaz kazla,** kel tavuk topal **horozla.** (Çoklu kafiye)
Dilim seni **dilim dilim dileyim,** başıma geleni senden **bileyim.** (Çoklu kafiye)
Çubuk kırılır, **çıt** der; **kütük** kırılır, **küt** der. (İkili)
Nerde birlik, orda dirlik. (İkili)
Nerde çokluk, orda bokluk. (İkili)
Nerde hareket, orda bereket. (İkili)
Tatsız **aşa tuz** neylesin, akılsız **baş söz** neylesin. (İkili) (Tunç)
Yaman komşu, yaman **avrat,** yaman **at;** birinden göç, birin boşa, birin **sat.** (Çoklu)
Hesapsız kasap, ya bıçak kırar ya **masat.**
Dünya bir **gemi,** akıl **yelkeni,** fikir **dümeni,** kolla **kendini,** göreyim **seni.** (Çoklu-kulağa)
Baktın ki **kar havası,** eve gel **kör olası.** (İkili)
Getir **banaya hıdrellezi,** göstereyim **sana yazı.** (İkili)
Kardeşim **ağa,** avradı **hatın,** almaz beni **kulluğa satın.** (İkili)
Koz gölgesi: **kız** gölgesi, **söğüt** gölgesi: **yiğit** gölgesi, **dut** gölgesi: **it** gölgesi. (Çoklu)
Tarlanın **taşlısı,** kızın **saçlısı,** öküzün (ineğin) **başlısı.** (Çoklu-ses benzerliği)
Bir evde iki **kız,** biri **çuvaldız** biri **biz.** (Çoklu kafiye-Seci)
Dokuz keçe, su **geçe;** bir **deri,** soğuk **geri.** (İkili kafiye)
Ölüyü örtekorlar (örtekomuşlar), **deliğe dürtkorlar.** (dürtkomuşlar).
Aşını, eşini, işini bil. (Çoklu)
Buyurmadan tutan **evlat,** gün doğmadan kalkan **avrat,** deh demeden yürüyen **at.** (Çoklu kafiye-Seci)

6. Redifli Olanlar

Redifler tek başına bir yineleme olarak ahengi temin etmiş olsa da kafiye-ye bağlı olarak ortaya çıkması uyum zenginliği oluşturmaktadır. Atasözlerinin manzum olarak görülmesinin de önemli delillerinden biri rediflerin kullanılmış olmasıdır. Yine atasözlerinde sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.

Derede tarla sel için, tepede harman yel için.

Dereyi, tepeyi sel **bilir**; iyiyi kötüyü el **bilir**.
Devletliye dokun **geç**, fukaradan sakın **geç**.
Dumansız baca **olmaz**, kahırsız koca **olmaz**.
Düğün el **ile**, harman yel **ile**
Elti eltiye eş **olmaz**, arpa unundan aş **olmaz**.
Ergen gözüyle kız **alma**, gece gözüyle bez **alma**.

7. İsim ve Fiille Yapılan Kafiyeleler

Fiil ve isimler arasında yapılan kafiyelelendirmeler söze ayrı bir çeşni katmaktadır. Fiilin hareketliliği ile ismin durağanlığı arasındaki anlam ve şekil ilgisi bu etkiyi oldukça artırmaktadır.

Dert bir **olaydı** ağlamak **kolaydı**. (Tunç)(fiil-isim)
Dünya dört (kırk) kulplu bir **kazan**, bir kulpundan tut da **kazan**. (Cinas)
Elden yiyen **börkmüş**, keseden yiyen **çökmüş**.
El için yanma **nara** (ateş), yak çubuğunu safanı (keyfini) **ara**. (Tunç)
Gençlikte para **kazan (taş taşı)**, kocalıkta kur **kazan (ye aşı)**. (Cinas-çoklu) (İsim-fiil)
Sabreden **derviş**, muradına **ermiş**. (İsim-fiil)
Sitte-i Sevir, kapıyı **çevir**.
Bir hatır, iki **hatır**, üçüncüde vur **yadır**. (İsim-fiil)
Sağırlar birbirini **ağırlar**. (Tunç)
Keller (ile) **yağırlar**, birbirini **ağırlar**. (Tunç)
Gönülsüz **namaz** göğe (göklere) **ağmaz**. (İsim-Çekimli fiil)
Miras helal, hele (ele) **al** demişler. (Tunç)

8. Fiil ve Fiil ile Yapılan Kafiyeleler

Elden gelen öğün **olmaz**; o da vaktinde **gelmez**.
Eken **biçer** konan **göçer**.
Gelin altın taht (kürsü) **getirmiş**, çıkmış (üstüne) kendisi **oturmuş**. (Fiil-fiil)
Etmeye **bulursun**, inleme (inleye inleye) **ölürsün**.
Gelen geçer, konan **göçer**.
Mart kapıdan **baktırır**, kazma kürek **yaktırır**.

9. İsim ve İsim Şeklindeki Kafiyeleler

Gavurun tembeli **keşiş**, Müslümanın tembeli **derviş** olur (İsim-isim)
Çift ile **koyun**, kalanı **oyun**. (Tunç)
Geldik **yüze**, çıktık **düze**. (İsim-isim-ekli)
Bir **inat**, bir **murat (İsim-isim)**
Oğlan anası kapı **arkası**, kız anası minder **kabası**.
Mermer iyi **taştan**, iyilik iki **baştan**.

10. Birli İkili Yapılan Kafiyeleler

Manzumelerdeki en zor benzeştirmelerden birisi olan bu yapılar sınırlı sayıda da olsa atasözlerinde yer almaktadır. Yoğun ses benzeşmeleri içerisinde karşımıza çıkan bu yapılar aynı zamanda cinaslı söyleyişleri de barındırmaktadır. Özellikle ikili yapıların bir tarafının iki kelimedenden diğer yanının ise tek kelimedenden oluşması bu ahengi daha etkili hâle getirmektedir.

Eski diye atma **kürkünü**; gerek olur bürünürsün **bir günü**.

At yedi günde, it yediğünde (belli olur, semirir). (Cinas) **İsim-fil**)

Göredir **görene**, köre nedir **köre ne?** (Yarım cinas)

Eşkiyanın (zürafanın, ihtiyarın, fukaranın) **düşünü**, beyaz (hasa) giyer **kış günü**.

Verme malını **veresiye**, akar gider **kara suya**.

11. Söz Başı Kafiyeleler

Klasik olarak manzumelerde kafiye mısra sonlarında olmakla birlikte bazı atasözlerinde bunun tam tersine mısra başlarında bulunmaktadır. Şüphesiz bu yapılar da oldukça etkili ses uyumları sağlamaktadır.

Sür git dememişler, **gör** geç demişler. (Seci-söz başında kafiye)

Gafile kelam, **nafile** kelam. (Arapça)

Köpek sürünmekle **etek** kesilmez. (Seci)

Müft olsun da **zift** olsun.

Et ola, **it** ola.

İşten artmaz, **dişten** artar. (Tunç)

Gün geçer, **kin** geçmez.

İtle yatan **bitle** kalkar. (Tunç)

Kâr eden **ar** etmez. (Tunç)

Cefayı çekmeyen **sefanın** kadrini bilmez. (Arapça aynı vezinde)

Kader olmayınca **kadir** bilinmez. (Cinas)

Emek olmadan (emeksiz) **yemek** olmaz. (Tunç)

12. Yan Yana Kafiyeleme

Kafiyeli kelimelerin yan yana söylenmiş olması aradaki zamansal farkı da kaldırdığı için çarpıcı bir etki sağlamaktadır. Şüphesiz bu kullanım bir manzume için söz konusu olmamakla birlikte bazı atasözlerinde karşımıza çıkmaktadır.

El ile **bozgun düzgün**. (Yan yana kafiye-seci)

Dostun attığı **taş baş** yarmaz. (Yan yana kafiye-seci)

Ummadığın **taş baş** yarar.

Eğer ile **meğeri** evlendirmişler, keşke diye bir çocuk doğmuş. (Seci)

Fıs fıstığı kırıp düşman gözü çıkarmalı. (Ses çağrışımı-seci)

Mal malamatı örter. (Ses benzerliği-seci)

Üç göç, bir yangın yerini tutar. (Seci)

Arife tarif gerekmez (ne hacet). (Tunç)

Dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer. (Ses benzerliği-seci)

Beslemeyi eslemeden alma. (Tunç)

13. Cümle Başı-Cümle Sonu Kafiye

Farklı bir kafiyeleme sistemi de söz başı ve söz sonundaki kelimeler arasındaki uyumdur. Yine manzumelerde görülmeyen bir biçim olmakla birlikte atasözlerinin bazıları bu yapıda karşımıza çıkmaktadır.

Aç anansa (atansa) da **kaç**. (Tunç kafiye)

Ata, önünden geçmek **hata**. (Tunç)

Felek, kimine kavun yedirir kimine **kelek**.

Yanlış da bir **nakış**.

Hamsin, zemheriden **kemsin**. (Yalın-ekli)

Ana, yürekten **yana**. (Tunç)

14. Tamamı Kafiye Sözlere Oluşan Atasözleri

Acele giden ecele gider.

Açılan solar, ağlayan güler.

Elin vergisi, gönlün sevgisi. (İkili)

Vakit, nakittir.

Kız kucakta, çeyiz bucakta.

Verirsen doyur, vurursan duyur. (Yarım Cinas)

Yaş yetmiş, iş bitmiş.

Et kanlı gerek, yiğit canlı gerek.

Ağıza tat, boğaza feryat.

Arıca etek, kuruca yatak.

Sonuç

Ömer Asım Aksoy'un hazırladığı Atasözleri ve Deyimler adlı kitabındaki toplam 2667 atasözü içinde; tam cinas 12, yarım cinas 22, tunç kafiye 68, zengin kafiye 60, tam kafiye 105 ve yarım kafiye 95 adet bulunmaktadır. Bunun yanı sıra asonans ve benzer sessiz harfler ve eklerle ses uyumu sağlanan atasözü sayısı ise yaklaşık 125 adet civarındadır. Ses uyumu olan atasözlerinin toplam sayısı 487 civarındadır. Bu sayıyı genel toplama göre yüzdelik olarak hesapladığımızda yüzde yirmi üç gibi bir sayı çıkmaktadır. Bu oranı dikkate aldığımızda ses uyumunun atasözlerini oluşturmada oldukça etken bir unsur olduğu gözlemlenmektedir. Nihayetinde atasözlerindeki yoğun

anlam içeriklerinin yanı sıra, bunu desteklemek noktasında ses uyumlarının da hatırı sayılır bir etkisinin olduğu gözlemlenmektedir. Şüphesiz atasözlerindeki ses uyumları sadece bu yönüyle kalmayıp aynı zamanda atasözündeki çoklu kafiyelemeler, söz başı ve yan yana oluşturulan kafiyeler, redifler, söz başı söz sonu gibi bakımlardan farklı vurgulamaları da ortaya çıkararak anlamı daha çarpıcı ve etkileyici kılmaktadırlar. Bütün bunları dikkate aldığımızda atasözlerinin sadece anlam içeriği değil aynı zamanda biçimsel yapısının önemli bir tarafını oluşturan ses uyumlarının da önemi ortaya çıkmaktadır.

İsmail Parlatır'ın Atasözleri adlı kitabında ise 5076 adet atasözü bulunmaktadır. Söz konusu kafiyelerin bu eserde aynı oranda artmadığı görülmektedir. Bu esere göre bir kıyaslama yapıldığında söz konusu yüzde yirmi üçlük oran daha aşağılara düşmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan (1999); *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Ankara, Engin Yayınevi.
- Aksoy, Ömer Asım (1984); *Atasözü ve Deyimler Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Aydoğan, Bedri (2001); "Bazı Kaynaklardaki Uyakla İlgili Bilgiler Üzerine Görüşler", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.8, S. 8 Adana, ss.15-32.
- Banarlı, Nihat Sami (1984); *Bir Dağdan Bir Dağa*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.
- Bek, Kemal (2004); *Şiirden Eleştiriye*, Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul.
- Duymaz, Ali (1999); "Balıkesir'den Derlenen Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme", I. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 01-02 Haziran 1998 Balıkesir, 334-342.
- Gönen, Sinan (2006); "Manzum Atasözü Kavramı Üzerinde Değerlendirmeler" Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, Konya, S.16, ss.249-258.
- Karademir, Mahmut (2004); "Atasözlerinde Manzum Yapılar Üzerine Bazı Dikkatler", A.Ü. Türkiyat araştırmaları Dergisi, Erzurum S.23, ss. 151-169.
- Kurt, İhsan (1991); *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Levend, Ağâh Sırrı (1961); "Türk Edebiyatında Manzum Atasözleri ve Deyimler", Türk Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara, ss. 137-146.
- Macit, Muhsin (1996); *Divan Şiirinde Âhenk Unsurları*, Akçağ Yayınları, Ankara
- Sarca, Bedri (2016); "Atasözlerinde Ses Eşlikleri", Dilbilimleri Kültür ve Edebiyat, Padam Yayınları, Ankara.